

TRADYCJA A WSPÓŁCZESNOŚĆ W ŻYCIU EMIGRANTÓW POLSKICH WE FRANCJI

ETNOGRAFICZNO-SOCJOLOGICZNA PROBLEMATYKA BADAWCZA

Zagadnienie polskich tradycji kulturowych i ich funkcjonowania w środowiskach emigracyjnych na terenie Francji, jest zagadnieniem nadzwyczaj złożonym i podejmowanym przez naukę dopiero od niedawna. Wiąże się to z szeregiem przyczyn, z których najważniejsza wypływa zapewne z ogólnych tendencji i kierunków w dotychczasowych studiach nad emigracją zarówno w nauce polskiej, jak i francuskiej. Analiza problemów badawczych podejmowanych w okresie międzywojennym wskazuje wyraźnie, że główny nurt zainteresowań obejmował analizy ekonomiczne, prawne i polityczne. Natomiast badania zjawisk kulturowych *sensu stricto*, z punktu widzenia socjologii, a tym bardziej etnografii, zostały w zasadzie pominięte. Powstała w ten sposób luka, aktualnie stosunkowo trudna do wypełnienia, ze względu na niewykorzystane możliwości badań terenowych w latach 1918 - 1939, „na gorąco”, przy jednoczesnym ubóstwie źródeł pisanych.

Także po wojnie interesująca nas problematyka nie została wyczerpująco opracowana, aczkolwiek wskazać już można pewne próby jej uchwycenia¹.

¹ Stan badań nad kulturą rodzimą emigrantów oraz rolę etnografii w badaniach nad emigracją omawia W. Sobisiak w artykule *W sprawie badań nad kulturą rodzimą emigrantów*. „Kultura i Społeczeństwo” nr 1/1974, ss. 235 - 246; tenże, *Emigracja jako przedmiot badań etnograficznych*. „Przegląd Polonijny” nr 1/1975, ss. 29 - 51; tenże, *Probleme der Emigrationskultur*. „Ethnologia Europaea” 1973/74, nr VII, 2, ss. 246 - 257; materiały dotyczące funkcjonowania polskich tradycji kulturowych w środowiskach emigracyjnych na terenie Francji znajdujemy w następujących pracach: M. Żywirska, *Stosunek do tradycji narodowych młodego pokolenia emigracji górniczej we Francji*. *Problemy Polonii Zagranicznej* 1964/65, t. 4, ss. 185 - 198; te j e, *Z badań socjologicznych nad warunkami mieszkaniowymi górników polskich we Francji*. *Problemy Polonii Zagranicznej* 1963, t. 3, ss. 153 - 184; A. Girard, J. Stoetzel, *Français et Immigrés. L'attitude française l'adaptation des Italiens et des Polonais*. *Travaux et Documents*. Paryż 1953, z. 19, ss. 445 - 531; K. Pudło i K. Skarżyński, *Z badań nad kulturą ludową reemigrantów polskich z Francji*. „Zeszyty Etnograficzne” Wrocław 1963, t. 1, ss. 129 - 146; mniej materiałów etnograficznych zawiera praca W. Markiewicza, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*. Poznań 1960; S. Nowakowskiego, *Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim*. Poznań 1957. Z innych pozycji należy przytoczyć książkę J. Wiktora, *Wierzyby nad Sekwaną*, pisaną na

Problematyka kultury emigrantów, a w jej ramach udział i rola tradycyjnych komponentów kultury rodzimej, wydaje się obecnie bardzo ważna, ze względu na: 1) obserwowany proces gwałtownego zaniku elementów kultury rodzimej wśród emigrantów, wiążący się z odejściem pierwszego pokolenia; 2) zjawisko żywego zainteresowania kulturą kraju pochodzenia wśród młodego pokolenia Polonii, połączone z próbą samookreślenia i nawiązywania do swego historycznego rodowodu, a w tym także do kultury ludowej, np. w postaci aktywnego uczestnictwa we wszelkich formach folklorystycznych. Wspomniane wyżej procesy dotyczą nie tylko Polonii francuskiej, lecz Polonii w ogóle, aczkolwiek w poszczególnych skupiskach przebiegają odmiennie. Jednocześnie, zbadanie stopnia zachowania i funkcjonowania rodzimych tradycji kulturowych będzie jednym ze wskaźników więzi Polonii z krajem pochodzenia. Natomiast z punktu widzenia socjotechniki i praktyki społecznej, znajomość współczesnych form i potrzeb w zakresie kultury Polonii może wpłynąć na właściwy dobór wartości kulturalnych eksportowanych z kraju.

Celem artykułu jest przedstawienie propozycji badawczych nad kulturą emigrantów zarówno w aspekcie historycznym, jak i w procesach zachodzących współcześnie w środowiskach polonijnych (asymilacji, akulturacji i integracji). Sformułowanie tematu: *Tradycja a współczesność w życiu emigrantów* należy rozumieć jako analizę współczesnego modelu kulturowego funkcjonującego w skupiskach polonijnych na terenie Francji oraz roli, jaką w tym systemie odgrywają elementy kultury rodzimej, o ile nie uległy procesowi przemian. Nieporozumieniem byłoby stawianie tezy o całkowitym zaniku polskich tradycji kulturowych wśród Polonii. Wiele jej elementów na pewno już współcześnie zanikło, inne mają szansę dalszej egzystencji, np. we wspomnianej formie folklorystycznej.

W tak pojmowanym przedmiocie badań zainteresowania badacza powinny skupiać się na:

1) opisie kultury, na podstawie wybranego jej działu lub szeregu działów i uchwyceniu współcześnie funkcjonującego modelu kulturowego. Z metodologicznego punktu widzenia nie chodziłoby tutaj o analizę poszczególnych elementów i zjawisk kulturowych „samych w sobie”, w oderwaniu, lecz ujmowanych na tle całokształtu kultury wybranej jednostki terytorialnej;

2) ustaleniu stopnia żywotności polskich tradycji kulturowych wśród Polonii;

3) próbie uchwycenia mechanizmów warunkujących przetrwanie lub zanik elementów rodzimych; kryteriach eliminacji lub akceptacji pew-

podstawie obserwacji autora (przebywał we Francji w 1929 r.) o sporej zawartości faktów etnograficznych, jak również drobne artykuły w prasie międzywojennej i powojennej.

nych elementów kultury rodzimej w nowych warunkach; formach przekazu tradycyjnych treści kulturowych; analizie wpływu poszczególnych instytucji na zachowanie, pielęgnowanie, jak również utrwalanie polskich tradycji kulturowych wśród młodego pokolenia Polonii (mamy tutaj na myśli takie instytucje, jak: rodzina, szkoła, organizacje i stowarzyszenia polonijne, Kościół); kontakt ze starym krajem i jego wpływ na poznanie i utrwalanie polskich tradycji kulturowych (w różnych formach: szkół polonijnych, festiwali artystycznych, obozów językowych, prywatnych przyjazdów, wizyt u rodziny, studiów, na wyższych uczelniach w Polsce itd.); określeniu stopnia zachowania rodzimych tradycji w poszczególnych generacjach oraz w zależności od wykształcenia, zawodu, pozycji społecznej i okresu przebywania we Francji.

Eksplozja demograficzna, trudności ekonomiczne i społeczne panujące w Polsce międzywojennej spowodowały masowy ruch ludności pochodzenia chłopskiego i robotniczego, poszukującej pracy, do krajów Europy zachodniej — w tym głównie do Francji. Element ten był nosicielem wielu cech tradycyjnej kultury ludowej różnych regionów Polski. Nawarstwiając się na nowy substrat kulturowy, kultura emigrantów, jej poszczególne składniki, treści i wzory, podlegały przekształceniu i przeobrażeniu. Stało się to w wyniku zetknięcia się z nowym i obcym środowiskiem społecznym, które wymagało przystosowania się i przyjmowania wielu elementów i wzorów jemu właściwych. Jednakże proces zastępowania poszczególnych elementów kulturowych nowymi nie był tylko prostą wymianą niezależnych od siebie czynników. Kultura bowiem nie jest luźnym zbiorem elementów, lecz całością o określonej strukturze, gdzie wymiana jednego elementu prowadziła do zmiany innych. Wymiana ta — jak wiemy — nie dokonywała się bez oporów i trudności.

Mówiąc o tradycyjnych elementach kulturowych niesionych przez fale emigrantów mamy na myśli tylko te, które oparły się dynamicznym przeobrażeniom kulturowym następującym na wsi polskiej w końcu XIX w. Na przełomie XIX i XX w. mamy bowiem do czynienia ze zjawiskiem załamania się tradycyjnej kultury chłopskiej i zaniku wielu form kulturowych, bądź też ich przejścia w inną sferę działalności człowieka. Tak np. obrzęd, ze swej formy nacechowanej elementami magicznymi i religijnymi przekształcił się w widowisko i zabawę; zanikło wiele innych form obrzędowych i zwyczajowych związanych z dorocznym cyklem pracy, rodziną itd.

Jak już wspomniano, emigrację lat 1918-1939 do Francji tworzyli przede wszystkim bezrolni i małorolni chłopi oraz niewykwalifikowani robotnicy, najślabiej (w przeciwieństwie do inteligencji) poddający się procesom asymilacji i integracji w nowym środowisku. Emigracja ta mia-

ła zarówno charakter jednostkowy, jak i rodzinny, który umożliwił przeniesienie z poprzedniego miejsca pobytu obowiązującego wzorca kulturowego i był czynnikiem sprzyjającym utrzymaniu dotychczasowej osobowości kulturowej członków rodziny. Dobrowolny wyjazd jednostki czy rodziny powodował wprawdzie wyrwanie z dotychczasowego środowiska kulturowego, nie mógł jednak w pierwszym momencie spowodować zerwania z dotychczasowym, utrwalanym przez wiele pokoleń wyposażeniem kulturowym. Emigracja mogła jedynie zapoczątkować proces przeobrażeń, zintensyfikowany później, w miarę narastania nacisku ze strony nowej społeczności miasteczkowej, kolonijnej, osiedlowej, przystosowania się do zastanego wyposażenia kulturowego. Zmiany te następowały jednakże stosunkowo wolno i przyjmowane były z oporami i niechętnie, stąd tendencje do zamykania się w ramach grupy etnicznej, do tworzenia swego rodzaju getta. Była to pewna samoobrona kulturowa przed wpływami obcej kultury, nowego i nieznanego stylu życia, odmiennych wartości i wzorów, której źródło tkwiło m. in. w istocie i charakterze emigracji polskiej. Przypomnijmy, że decyzję wyjazdu podejmowano głównie ze względów ekonomicznych, w mniejszym stopniu politycznych i społecznych; zakładano szybkie wzbogacenie się i rychły powrót do kraju. Emigranci byli zatem mało podatni na wszelkie prądy asymilatorskie, a nadzieja powrotu do kraju wpłynęła decydująco na zachowanie i pielęgnowanie własnych wzorów i treści kulturowych. Dokonujące się zmiany dotyczyły głównie kultury materialnej, w mniejszym zaś stopniu kultury społecznej i duchowej².

Najwcześniej zanikały elementy kultury materialnej związane z codziennym życiem rodziny emigrantów, a mianowicie: sprzęty domowe, narzędzia, wyposażenie mieszkania³, odzież, które nie wytrzymały konkurencji niejednokrotnie lepszych i wyżej ocenianych przez emigrantów

² Dla ilustracji zagadnienia wykorzystano pamiętniki emigrantów opublikowane w zbiorach: *Pamiętniki Emigrantów — Francja*. Warszawa 1939, nr 1 - 37; *Pamiętniki Emigrantów*, Warszawa 1960 — uwzględniono jedynie pamiętniki emigrantów z Francji, ss. 21 - 168.

Charakterystyka autorów pamiętników (*Pamiętniki*, wyd. w 1939 r.): płeć: 2 kobiety, 35 mężczyzn; wiek: 20 - 30 lat — 4 os., 31 - 40 l. — 20 os., 41 - 50 l. — 5 os., powyżej 50 lat — 5 os., 3 osoby — brak danych; pochodzenie: robotnicze — 8 os., wiejskie — 18 os., rzemieślnicze — 2 os., brak danych — 9 os.; wykonywany zawód na emigracji: górniczy — 19 os., robotnicy fabryczni — 9 os., robotnicy rolni — 4 os., samodzielni rolnicy — 2 os., rzemieślnicy — 3 os.; okres przebywania we Francji: poniżej 10 lat — 13 osób, 10 - 14 lat — 17 os., 15 - 20 lat — 1 os., 21 - 30 lat — 1 os., powyżej 30 lat — 1 os., w czterech wypadkach brak danych.

³ Zob. M. Żywirska, *Z badań socjologicznych nad warunkami mieszkaniowymi górników polskich we Francji. Problemy Polonii Zagranicznej* 1963, t. 3, ss. 153 - 184.

miejscowych wyrobów fabrycznych. Podobny los spotkał strój ludowy, którego tylko pojedyncze rekwizyty (np. fartuchy, chusty) przetrwały w codziennym ubiorze, zwłaszcza u starszych kobiet⁴. Właściwy strój ludowy (starannie przechowywany) używano wyłącznie podczas świąt kościelnych i narodowych, demonstrując tym na zewnątrz własną odrębność etniczną i grupową. Cechą wyróżniającą emigrantów spośród Francuzów, jak również innych grup, była tradycyjna dbałość o wygląd zewnętrzny, uwydatniająca się podczas niedziel i dni świątecznych (strój, jego bogactwo, w kulturze ludowej był symbolem zamożności oraz przynależności do określonej warstwy społecznej). W zakresie gospodarstwa domowego emigranci trwali przy tradycji kuchni polskiej: utrzymywał się codzienny zwyczaj spożywania zup, dużej ilości ziemniaków, klusek, pierogów, jak również zwyczaj kiszenia kapusty, ogórków, spożywania śledzi i maślanek. Elementy te często przejmowały i wprowadzały do własnej kuchni kobiety francuskie: „[...] żony Francuzów chciały się nauczyć polskich obiadów gotować, bo im lepiej smakowały, jak ich...”⁵. Prawie powszechny, zarówno na wsi jak w osadach przyfabrycznych i kopalnianych był zwyczaj uprawy ogródków warzywnych i drobnej hodowli.

Bardzo interesujące, z punktu widzenia zmian kulturowych, były preferowane formy spędzania czasu wolnego. Na jednej płaszczyźnie występowały zarówno formy tradycyjne, właściwe wsi polskiej (wzajemne odwiedziny, rodzinne i sąsiedzkie, zabawy taneczne, spędzanie czasu w restauracjach połączone ze spożywaniem alkoholu), jak również nowe, przejmowane z elementami nowego stylu życia oraz rozwojem intelektualnym i przemianami zachodzącymi w świadomości narodowej emigrantów. Jedną z tych form stanowiło czytelnictwo książek i prasy, przy czym zjawisko to obejmowało swym zasięgiem, zważywszy wysoki stopień analfabetyzmu wśród emigrantów, głównie emigracyjny aktyw społeczny. Wśród innych grup popularne były masowo produkowane i o wątpliwej wartości poznawczej książki. Tak np. jeden z autorów pamiętnika podaje tytuły: *Tajemnica czarnej magii*, *Jak chłop diabła oszukał*, *Sennik egipski*, *Sennik arabski*, *Jak wzywać diabła na rozstajnych drogach żeby pieniądze przyniósł*⁶ itp. Przytoczone tytuły nie przesłaniają jednak obiektywnego

⁴ A. Girard, J. Stoetzel, *Français et Immigrés. L'attitude française l'adaptation des Italiens et des Polonais, Travaux et Documents*. Paryż 1953, z. 19, s. 473. Wyniki badań prowadzonych przez tychże autorów wskazują na minimalny stopień używania stroju ludowego — 4% badanych (w tym głównie kobiety); pozostałe 96% używało ubiorów współczesnych.

⁵ *Pamiętniki Emigrantów — Francja*. Warszawa 1939, s. 18; Według A. Girarda, J. Stoetzela, *op. cit.*, s. 474, kuchnię polską prowadziło w latach pięćdziesiątych już tylko 10% badanych, francuską — 19%, a dominowała forma mieszana — 71% (dane dla departamentu Nord i Pas-de-Calais).

⁶ *Pamiętniki Emigrantów — Francja*, s. 365.

faktu wzrostu czytelnictwa i rzeczywistego zapotrzebowania społecznego na książki polskie. Zjawisku temu towarzyszył ilościowy przyrost, głównie przy polskich towarzystwach i organizacjach oświatowych, bibliotek z książkami polskimi. Odżył także, mający wiekowe tradycje teatr ludowy, który — poza organizacją czasu wolnego — spełniał wśród emigracji doniosłą rolę w podtrzymywaniu polskości.

Następnym charakterystycznym rysem emigracji polskiej we Francji było przywiązanie do tradycyjnego zawodu rolnika i nieustanne dążenie do posiadania własnego kawałka ziemi. Na jednej ze stron pamiętnika czytamy:

„[...] na ich [chłopów emigrantów — podkr. aut.] dążeniach życiowych ciążyły mocno bardzo tradycje chłopskie, chcieli zarobić, zaoszczędzić trochę grosza, zakupić trochę ziemi, wybudować chałupkę i stać się jakimi takimi gospodarzami. Twierdzili, że tylko gospodarz jest panem swego losu”⁷.

Podczas gdy w zakresie kultury materialnej rodzime elementy kulturowe zostały wyeliminowane z życia najwcześniej, w tzw. kulturze duchowej i społecznej elementy te utrzymywały się nadal i żyły w społecznościach emigracyjnych. Jednym z przejawów pielęgnowania tradycji przez emigrantów we Francji było przywiązanie do wiary katolickiej⁸ oraz wynikające z tego zachowanie kalendarza obrzędowego i zwyczajów chrześcijańskich (np. obrzędów: chrzcina, I komunii św., ślubów, pogrzebów), łącznie z ich rekwizytami. W powiązaniu ze świętami Bożego Narodzenia funkcjonował zwyczaj dzielenia się opłatkiem, spożywania — w zależności od zwyczaju — siedmiu, dziewięciu lub dwunastu potraw, dawanie bydłu resztek posiłku wigilijnego, śpiewania kolęd, uczestniczenia w pasterce, wzajemnego obdarowywania się prezentami. Utrzymywał się także zwyczaj obsypywania się owsem w drugim dniu świąt Bożego Narodzenia zwyczaj składania życzeń noworocznych, chodzenia po kolędzie; w odniesieniu do świąt Wielkiej Nocy — święcenia palm w niedzielę palmową, przygotowywania pisanek, polewania się wodą (dyngus) oraz wiele innych rodzimych zwyczajów. Przywiązanie do wiary ojców musiało być istotnie silne, skoro jeden z pamiętnikarzy zanotował:

„Większość Polaków na emigracji była głęboko wierząca. Uznawała zasadę, że chrzest, ślub lub pogrzeb muszą się odbyć w kościele. W przeciwnym razie stanowiły to odejście od wiary ojców, nieprzebaczalny grzech brzemienny w poważne następstwa na dalsze koleje życia tego, który w ten sposób zgrzeszył”⁹.

Podobnie, do tradycji należało świętowanie w niedzielę, w odróżnieniu od zwyczajów chłopów francuskich, co było źródłem częstych kon-

⁷ *Pamiętniki Emigrantów*. Warszawa 1960, s. 41.

⁸ Por. A. Girard, J. Stoetzel, *op. cit.*, s. 481.

⁹ *Pamiętniki Emigrantów — Francja*, *op. cit.*, s. 39.

fliktów między polskimi robotnikami rolnymi a ich pracodawcami, przy czym przymus pracy w niedzielę i święta, jak np. w Boże Narodzenie, Zmartwychwstanie, dotyczył głównie pracowników kontraktowych, rzadziej robotników wolnych¹⁰. Postawa ta wynikała często nie z pobudek religijnych, lecz właśnie z poczucia tradycji, znajdującej wyraz w stwierdzeniu: „moi dziadowie nigdy w święto nie robili, a ja gorszy nie jestem, to też nie będę robił”¹¹. Z drugiej strony, udział w nabożeństwie niedzielnym, na co zwrócił uwagę F. Znanięcki¹², jest typem rytuału grupowego, podczas którego obowiązują normy zakazujące działalność techniczną. Normy te szczególnie głęboko zakorzeniły się w świadomości emigrantów polskich wychowanych w tradycji wiary katolickiej i mimo silnych we Francji (głównie w skupiskach robotniczych Północy) prądów racjonalistycznych, utrzymywały się nadal. Emigranci niechętnie brali udział w nabożeństwach odprawianych przez księży francuskich i korzystali prawie wyłącznie z usług kleru polskiego¹³. Sytuacja ta miała swoje źródło w poczuciu zagrożenia asymilacją i wynarodowieniem oraz w wiązaniu wiary katolickiej z polską grupą etniczną. Mimo że chłop polski zdawał sobie sprawę z powszechności Kościoła katolickiego, to jednak w jego świadomości był on bardziej polski niż powszechny. Wynikało to z przekonania, iż katolicyzm jest cechą etniczną i, co się z tym wiąże, z nieuznawania innych grup katolickich za katolickie. Zjawisko wiązania przez lud katolicyzmu wyłącznie z polską grupą etniczną dostrzegł S. Czarnowski¹⁴. W świadomości chłop polskiego istniało bowiem przeświadczenie,

¹⁰ Tamże, s. 365.

¹¹ Tamże, s. 355; Na zjawisko uroczystego obchodzenia przez emigrantów świąt kościelnych zwrócił w swoich badaniach uwagę S. Chyczewski, *Stan obecny osadnictwa polskiego w okręgu Tuluzy*. Warszawa 1933, s. 71. Cytowany autor pisze w odniesieniu do wsi francuskiej: „Jest rzeczą charakterystyczną, że w wielu okolicach rolnik francuski, choćby przez cały tydzień nie miał żadnej ważnej pracy do wykonania, to jednak na niedzielę czy inne święto kościelne zawsze wynajdzie jakąś pilną robotę i od samego rana wyjeżdża w pole. U Polaków zdarza się to bardzo rzadko...”

¹² F. Znanięcki, *Nauki o kulturze*. Warszawa 1971, s. 76.

¹³ *Pamiętniki Emigrantów*, Warszawa 1960, s. 40: „[...] w początkowym okresie z usług księdza francuskiego korzystało bardzo mało osób; raczej ci najbardziej zdecydowani. Bardzo niechętnie ustosunkowały się do usług księdza francuskiego kobiety polskie, zwłaszcza starsze. Było to dla nich bolesne odejście od tradycji. I dlatego w wielu wypadkach zgadzały się na największe ofiary, aby tylko obrządek religijny został spełniony przez polskiego księdza. Zdarzyło się raz, w 1926 roku, że matka trojga nieletnich dzieci sprzedała ostatnią kozę, aby uzyskać pieniądze na pogrzeb swego męża”.

¹⁴ S. Czarnowski, *Kultura religijna ludu polskiego*. W: *Dzieła*, Warszawa 1956, t. 1, s. 91.

że obce grupy etniczne są „bardziej oddalone od Boga i świętych Pańskich”¹⁵. Przebywając na obczyźnie

„odczuwa on konieczność chodzenia do kościoła, w którym inny język rozbrzmiewa w nabożeństwie jako krzywdę tak wielką, że niejednokrotnie decyduje się raczej na odstępstwo od powszechnego Kościoła niż na zespolenie się z miejscową grupą kultową”¹⁶.

Tworzenie się różnego rodzaju sekt religijnych na terenie Francji przybierało jednakże mniejsze rozmiary niż np. na terenie Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, gdzie polski ruch religijny miał wyraźny charakter polityczny¹⁷ (powstanie Narodowego Kościoła Polskiego). Innym interesującym zjawiskiem było popadanie w mistycyzm oraz „kult wiary w idee nadprzyrodzone”¹⁸, co ujawniło się w okresie kryzysu we Francji.

Utrzymywał się także wzór tradycyjnej wielodzietnej rodziny wiejskiej, który w okresie ekonomicznej *prosperity* mógł być realizowany w nowym miejscu osiedlenia¹⁹.

Przedstawione wyżej przykłady zjawisk kulturowych funkcjonujących w życiu emigrantów polskich okresu międzywojennego wskazują na wysoki stopień zachowania form kulturowych właściwych polskiej grupie etnicznej²⁰. Formy te uległy zmieszananiu i przekształceniu, gdyż poszczególne grupy regionalne wносиły do wspólnego środowiska społecznego inne formy, o charakterze bardziej regionalnym; dawne zanikały, bądź stawały się własnością całej grupy zamieszkującej wspólny obszar terytorialny. Na trwałość pewnych form kulturowych wywierały także wpływ ciągle ruchy migracyjne, związane z dopływem nowych fal emigrantów i reemigracją.

Lata 1939 - 1945 i okres po r. 1945 przynosi nowy napływ emigrantów, lecz jest to emigracja jakościowo i strukturalnie odmienna niż w omówionym wcześniej okresie. Podczas gdy w latach międzywojennych główną masę emigrantów tworzyli chłopci i niewykwalifikowani robotnicy, w

¹⁵ Tamże, s. 91.

¹⁶ Tamże, s. 91.

¹⁷ Zob. H. Kubiak, *Polski Narodowy Kościół Katolicki w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w l. 1897 - 1965*, Warszawa 1970; E. Basiński, *Polonia solidarna z Macierzą*, Warszawa 1971; J. Wiktor, *Strzecha w cieniu drapaczy chmur*, Warszawa 1964.

¹⁸ *Pamiętniki Emigrantów*, Warszawa 1960, s. 46.

¹⁹ Por. A. Girard, J. Stoetzel, *op. cit.*, ss. 484 i 485.

²⁰ Szczegółowsze wyliczenie tradycyjnych elementów kulturowych zachowanych w kulturze emigrantów znajdzie czytelnik w artykule K. Pudło i K. Skarżyński, *Z badań nad kulturą ludową reemigrantów polskich z Francji*. „Zeszyty Etnograficzne” Wrocław 1963, t. 1, ss. 129 - 146.

wyniku i po II wojnie światowej osiedliły się we Francji inne grupy społeczne i zawodowe (byli żołnierze, oficerowie, inteligencja polska). Powstaje zatem pytanie, czy w związku z powyższym zjawiskiem oraz z faktem obecnego wymieszania się poszczególnych fal emigrantów będziemy mieli do czynienia ze spadkiem żywotności polskich elementów kulturowych? Czy istotnie możemy mówić o całkowitym zaniku wśród współczesnej Polonii wielu form kulturowych właściwych wsi polskiej oraz tych, które z tejże kultury przeszły do kultury narodowej? Czy możemy w ogóle mówić o funkcjonowaniu i życiu tradycji w skupiskach polonijnych na terenie Francji? A jeśli tak, to czy mamy do czynienia ze zmianą tradycji, gdzie przynajmniej niektóre elementy znalazły miejsce we współczesnym życiu Polonii i mogą koegzystować z elementami współczesnej cywilizacji? Czy utrwała się przekonanie, że zwyczaje, obyczaje, folklor, pieśń stanowią część tradycji rodzimej, którą należy pielęgnować i podtrzymywać w nowych warunkach i czy widzi się potrzebę ich kontynuacji we współczesnym życiu? Co należy rozumieć pod używanym pojęciem „tradycja”?

Pojęcie „tradycja” należy do tej kategorii pojęć, które — jak się powszechnie wydaje — zrozumiałe i często używane przez różnych autorów, definiowane jest niekiedy wręcz przeciwnie i wieloznacznie. Nieporozumienia wypływające z tego faktu mają swe źródło w braku opracowania ogólnej teorii tradycji²¹.

Wydaje się, że nie można podejmować próby definiowania tradycji w oderwaniu od pojęcia kultury. Jeżeli przyjmiemy, nawet bardzo ogólnie, że zakres pojęcia „kultura” obejmuje całokształt zjawisk kulturowych, materialnych i niematerialnych, wytworzonych w procesie historycznym w danym środowisku, wówczas tradycję tworzyłyby tylko niektóre wybrane elementy, tj. te, które w danej fazie historii zostały zaaprobowane, a więc uznane za wartość. Takie ujęcie istoty tradycji, jako podrzędne wobec pojęcia „kultury” mieściłoby się w definicji kultury J. Szczepańskiego²². Według tego autora, kultura

„jest to ogół wytworów działalności ludzkiej materialnych i niematerialnych, wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w dowolnych zbiorowościach, przekazywanych innym zbiorowościom i następnym pokoleniom”.

„Tradycja” nie jest więc „wszelką spuścizną, którą ustępujące generacje przekazują pokoleniom wchodzącym w życie” jak określa K. Dobrowolski²³, bowiem każde nowe pokolenie wchodzące w życie dokonuje wybo-

²¹ Zob. J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*. Warszawa 1971.

²² J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa 1970, s. 78.

²³ K. Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1966, s. 77.

ru z zastanych zasobów kulturowych przeszłości i tylko te — wybrane i zaaprobowane — stanowią dlań tradycję. Tradycja zatem obejmuje tylko te elementy kultury, które uzyskały aprobatę społeczną.

Bardziej przydatna dla naszych rozważań wydaje się definicja podana przez J. Bursztę²⁴.

„Tradycja to wszelkie dziedzictwo przeszłości, materialne i niematerialne, istniejące w przeszłości czy w danym momencie w życiu, bądź wywołane z przeszłości, do życia określonej zbiorowości czy grupy ludzkiej, z racji swego pochodzenia wartościowane, stąd selektywnie przekazywane następnym pokoleniom”.

Wprawdzie i tutaj użyto określenia „tradycja to wszelkie dziedzictwo przeszłości”, lecz w innym znaczeniu niż u K. Dobrowolskiego. Chodzi tutaj bowiem tylko o te elementy, które wybiórczo i selektywnie, a nie mechanicznie, przechodzą do kultury następnych pokoleń. Stwierdzenie to ma ważne znaczenie w rozważaniach nad tradycją we współczesnych grupach polonijnych. W przypadku tychże grup mamy do czynienia z różnymi przejawami tradycji, inaczej, z różnym życiem tradycji. Dla pierwszego pokolenia emigrantów tradycją stanowił zasób kulturowy wywieziony bezpośrednio z kraju macierzystego. Była to tradycja niejako żywa i zachowana w świadomości w momencie opuszczania kraju rodzinnego i kultywowana dalej na emigracji. Drugie pokolenie wychowane wprawdzie w rodzinie polskiej, lecz w obiektywnie obcych i odmiennych warunkach środowiska geograficznego, społecznego i kulturowego nie przejmowało i nie mogło akceptować w całości inwentarza kulturowego swoich rodziców. Zjawisko to jeszcze w większym stopniu dotyczy obecnego, trzeciego pokolenia emigrantów, które — urodzone w nowej ojczyźnie i częściowo już zasymilowane — nie zna i nie przyjmuje norm i zwyczajów rodziców, a tym bardziej dziadków i w wielu przypadkach nie posługuje się już językiem polskim²⁵. Wiąże się to ze zjawiskiem oceny dóbr kulturowych przez poszczególne jednostki i grupy, a więc z określoną postawą wartościującą. Treści kulturowe, które zostały przyjęte przez pierwsze grupy wychodźców z przeszłości na terenie kraju rodzinnego, a następnie przekazywane następnym pokoleniom, podlegały wartościowaniu i musiały budzić różne postawy, od postawy odrzucania do dążenia zachowania. Cały ten system wartości w pierwszym okresie pobytu stanowił w pewnym stopniu kryterium odrębności grupowej w stosunku do innych grup emigrantów, jak również do grup autochtonicznych. Na terenie Francji emigranci polscy nie podlegali ścisłej izolacji społecznej

²⁴ J. Burszta, *Kultura ludowa — kultura narodowa*. Warszawa 1974, s. 342.

²⁵ A. Girard, J. Stoetzel, *op. cit.*, s. 487. W latach pięćdziesiątych 92% badanej młodzieży i dzieci posługiwało się językiem francuskim i polskim, natomiast wyłącznie językiem francuskim tylko 8%.

(wspólna praca z Francuzami, kontakty na płaszczyźnie organizacyjnej i towarzyskiej, powszechna szkoła), zatem nie zachodziła i nie mogła zachodzić pełna transmisja tradycji. Zarówno pod wpływem czynników endo- i egzogennych, jedne elementy kulturowe zanikały i przestawały pełnić swoją funkcję, jeszcze inne funkcjonowały nadal. Cały ten system kulturowy wzbogacały także przejmowane bądź podsuwane nowe wartości i wzory postępowania czyli zachodziła tzw. enkulturacja²⁶ — włączenie do własnego kręgu kulturowego — której głównie podlegało młode pokolenie.

W. Sobisiak omawiając rolę etnografii w badaniach nad kulturą rodzimą emigrantów uważa, że pod

„pojęciem kultury emigrantów należałoby obejmować dziedzictwo kulturowe kraju pochodzenia wychodźców. Jest to ogół zobiektywizowanych wytworów działalności danego etnosu, zarówno materialnych jak i duchowych wartości i uznawanych sposobów postępowania, przyjętych i przekazywanych przez jego przedstawicieli przebywających za granicą”²⁷.

Definicja ta wymaga pewnego uzupełnienia, ponieważ:

1) dziedzictwo kulturowe kraju pochodzenia stanowi tylko pewien ułamek ogólnej kultury emigrantów i jest jej częścią składową;

2) w zasób kultury emigrantów wchodzi przyjęte elementy kulturowe kraju osiedlenia;

3) w zasób kulturowy emigrantów wchodzi także elementy zunifikowanej cywilizacji ogólnoświatowej. Hipotetyczne czynniki, które mogłyby wpłynąć lub wpłynęły na specyfikę kultury emigrantów, to:

1) warunki społeczno-ekonomiczne i geograficzne Francji;

2) wielofalowy napływ emigrantów pochodzących z różnych regionów Polski oraz z Westfalii;

3) nawarstwianie się różnych cech regionalnych niesionych przez emigrantów;

4) zmiana zawodu emigranta — przejście chłopca z zawodu rolnika do proletariatu miejskiego;

5) małżeństwa mieszane.

Opierając się na powyższych uwagach stwierdzamy, że współcześnie kultura Polonii jest konglomeratem wielu elementów o różnym pocho-

²⁶ M. Albiński, *Kultury i stosunki międzykulturowe. Roczniki Filozoficzne* 1971, t. XIX/2, s. 172; zob. też Z. Komorowski, *Rozważania o wielokulturowości. „Kultura i Społeczeństwo”* nr 2/1974, ss. 85 - 98.

²⁷ W. Sobisiak, *W sprawie badań nad kulturą rodzimą emigrantów. „Kultura i Społeczeństwo”* nr 1/1974, s. 242; zob. także: W. Sobisiak, *Emigracja jako przedmiot badań etnograficznych. „Przegląd Polonijny”* z. 1/1975, ss. 29 - 51; tenże, *Probleme der Emigrationskultur. „Ethnologia Europaea”* 1973/74 nr VII, 2, ss. 246 - 257.

dzeniu i różnym okresie adaptacji, strukturalnie i funkcjonalnie dynamicznie rozwijającym się systemem, przekształcającym się pod wpływem czynników endo- i egzogennych. Takie (robocze) ujęcie istoty kultury Polonii pozwoli na analizę całości kultury z uwzględnieniem struktury i dynamiki jej rozwoju.

Stwierdziłmy wyżej, że przedmiotem badań etnografii powinna być kultura emigrantów, a w jej ramach — rola i funkcja, jaką w niej pełnią elementy kultury rodzimej. Nasuwa się zatem pytanie, jak i jakimi metodami ją badać z punktu widzenia wymogów wspomnianej nauki.

W literaturze etnograficznej spotykamy niejednokrotnie opisy współczesnej autorowi rzeczywistości nie uwzględniające podłoża historycznego. Wystarczy powiedzieć, odchodząc chwilowo od problematyki emigracji, że nawet B. Malinowski w swoich pracach ograniczał się do opisów niejednokrotnie oderwanych i kładł nacisk na przedstawienie funkcjonowania określonych zachowań ludzkich. Wiele podobnych przykładów przekrojowego i statycznego ujmowania zjawisk związanych z kulturą dostarczają różne opisy etnograficzne. Praca badawcza różnych autorów polegała przede wszystkim na systematyzowaniu faktów oraz zestawieniu faktów z przeszłości z teraźniejszością, co łącznie składało się na jeden przekrojowy obraz. Stąd niekiedy trudno jest stwierdzić, czy opisywane zjawiska występowały w całości, czy przetrwały jedynie ich resztki. Wymagana jest więc duża ostrożność przy przyjmowaniu tych materiałów i staranna ich weryfikacja.

Współczesna etnografia bada dane zjawisko nie w oderwaniu, lecz na tle całokształtu kultury i życia wybranej jednostki terytorialnej (kolonia, wieś zamieszkała przez emigrantów, przedmieście). Nie chodzi więc, jak określa J. Burszta²⁸, o badanie społeczności wioskowej, miasteczkowej, aby „dać jej mikroanalityczny opis, jako właśnie tylko opis. Chodzi o to, aby badaniem kierowała zasada integralności”. Zasada ta wymaga traktowania poszczególnych faktów nie oddzielnie i w oderwaniu od całego otoczenia kulturowego „[...] ale w ścisłym ich strukturalnym i funkcjonalnym związku”; odpowiada więc na pytania nie tylko: „co” i „gdzie”, ale też „jak” i „dlaczego”? Należy

„szukać więc wyjaśnienia faktów nie w nich samych, ale w innych, z nimi związanych. Zasada ta wymaga i tego, aby opisując jakiś mały wycinek treściowy czy terytorialny — umieć odnosić ten wycinek nie tylko do całości tej jednostki, ale i do szerszej jedności terytorialnej, której dany wycinek jest tylko ekspozycją;

²⁸ J. Burszta, *Region i regionalne monografie terenowe*. „Lud” 1968, t. 51, z. 2, s. 612; tenże, *Dwa modele etnograficznej monografii wsi*. „Lud” 1969, t. 53, ss. 147-163; J. Lutyński, *Antropologiczna monografia terenowa i badania społeczno-kulturowych przeobrażeń w Polsce współczesnej*. „Przegląd Socjologiczny” 1961, t. XV, cz. 2, ss. 36-47.

umieć więc uzyskane z mikroanalizy wyniki odnosić z ram badanych jednostek do szerszego regionu, do większych więc całości”.

Przyjęcie tych podstawowych dyrektyw metodologicznych ma określone konsekwencje dla pracy etnografa zajmującego się kulturą emigrantów. Wymaga bowiem analizy poszczególnych zjawisk kulturowych funkcjonujących w życiu emigrantów z punktu ich wzajemnych uwarunkowań i różnorodnych powiązań z innymi aspektami kultury, w tym w powiązaniu z kulturą kraju osiedlenia. Poszczególne zjawiska kulturowe, jak np. zwyczaje zachowane wśród Polonii, należy traktować jako obiektywną rzeczywistość posiadającą odpowiednią strukturę, którą należy traktować w aspekcie przestrzennym i czasowym. Struktura zachowanego zwyczaju, obrzędu stanowi bowiem historycznie ukształtowany twór, który z jednej strony, wykazuje cechy trwałości, z drugiej — nieustannego rozwoju. Trwałość tej struktury i jej utrzymanie uwarunkowane jest wewnętrznym powiązaniem jej elementów składowych. Nie należy zapominać także, że systemy kulturowe zmieniają się i rozwijają w zależności od przebiegu historycznego, a więc w badaniach nieodzowne jest spojrzenie historyczne. Takie integralne ujęcie pozwoli widzieć kulturę emigrantów jako całość, oraz daje możliwość ukazania jej w powiązaniu z innymi zjawiskami, np.: w zależności od zmian stosunków społeczno-ekonomicznych, technicznych, zmian dokonujących się w świadomości itp.

W myśl przyjętych wyżej założeń metodologicznych, zainteresowania badacza zajmującego się kulturą emigrantów i różnymi jej przejawami powinny skupić się na wyborze jednego bądź kilku działów kultury (przy czym pod pojęciem działu nie rozumiemy tradycyjnego podziału, wprowadzonego przez K. Moszyńskiego, na kulturę materialną, społeczną i duchową, lecz koncentrację uwagi na wybranym zjawisku kulturowym względnie grupie zjawisk). Propozycja nasza ogranicza się do badania rodziny polonijnej²⁹, rekonstrukcji jej modelu kulturowego w momencie opuszczania kraju oraz — w dalszej kolejności — do obserwacji jej przemian zachodzących pod wpływem nowego i obcego środowiska kulturowego, jak również w powiązaniu z kulturą kraju osiedlenia. Podejmując analizę należałoby zwrócić uwagę na następujące elementy:

I. Rodzina w nowym środowisku

a) typ osiedla — nowo założone przez emigrantów z Polski; osiedle

²⁹ Koncepcja wydzielenia działów kulturowych nie jest w pełni oryginalna, zważywszy wykorzystanie dotychczasowych osiągnięć w tej dziedzinie. W. Sobiesiak, *op. cit.*, proponuje wyróżnienie czterech działów: demograficzno-osadniczego, rodziny, pracy i czasu wolnego. Ze względu na nieco inny profil pracy postanowiliśmy ograniczyć się wyłącznie do działu rodziny polonijnej i analizować ją na szerokim tle społeczno-kulturowym.

stare — całkowicie zamieszkałe przez Polaków lub z przedstawicielami innych grup emigrantów i ludności francuskiej;

b) instytucje użyteczności publicznej: kluby, kina, teatry działające w osiedlu;

c) ludność i zatrudnienie: stan liczbowy w poszczególnych okresach i obecny; płeć, wiek, wykształcenie, zawód, stan cywilny; okres przebywania we Francji; miejsce i region poprzedniego zamieszkania; wiek w momencie przybycia do Francji; udział w organizacjach polonijnych i innych; w przypadku młodzieży: rodzaj szkoły, motywy wyboru zawodu, kierunku studiów, możliwości pracy zawodowej w obranym kierunku, plany na przyszłość.

II. Model rodziny

a) Struktura rodziny: dobór współmałżonków; małżeństwa mieszane: w jakim stopniu względy narodowe odgrywają rolę przy planach rodziców wobec małżeństwa ich dzieci, kontakty z grupą emigracyjną w przypadku małżeństwa z Francuzem(ką), w jakim względzie emigrantki, żony Francuzów, przyjmują zwyczaje i obyczaje nowego środowiska społecznego i narodowego, zmieniają stroje, sposób przygotowywania potraw, urządzenia mieszkania; czy i w jakim stopniu ulega zmianie ich stosunek do religii?

b) model codziennego życia w rodzinie, podział pracy między członkami rodziny; autorytety w rodzinie;

c) dom i jego wyposażenie: ilość izb mieszkalnych, własny dom czy mieszkanie wynajmowane, wystrój wewnętrzny, sprzęty — przywiezione z kraju, odziedziczone, zakupione, skonstruowane na miejscu;

d) zachowane, rozwijane lub poniechane zwyczaje doroczne i rodzinne (urodzinowe, weselne, pogrzebowe, zawodowe) i ich rewizyty;

e) dzieci w rodzinie: liczba dzieci, preferowany model w tym zakresie, ich wykształcenie, życzenia rodziców co do wykształcenia dzieci;

f) odzież codzienna i świąteczna;

g) potrawy i ich przygotowanie;

h) stopa życiowa: wysokość i rodzaj dochodu, budżet rodzinny, oceny subiektywne warunków bytowych rodzin emigrantów, posiadanie pewnych przedmiotów w zależności od samooceny warunków bytowych, trudności i potrzeby życiowe;

i) poczucie stabilizacji i tendencje migracyjne: czas zamieszkania, zadowolenie z miejsca zamieszkania, życzenia co do miejsca zamieszkania (na terenie kraju, osiedlenia, względnie reemigracja). Obliczenie wskaźników poczucia stabilizacji w zależności od wieku, wykształcenia, przynależności społeczno-zawodowej; odczuwalne trudności w obecnym miejscu zamieszkania;

j) stosunek do praktyk religijnych (obliczenie wskaźników jw.);

k) język polski w rodzinie: operowanie językiem literackim, językiem gwarowym okolic pochodzenia, słownictwo, znajomość nowych form języka polskiego, tendencja do wplatania słów z języka francuskiego, język używany na co dzień w domu, między rodzicami, dziadkami i dziećmi, język używany w rozmowach między emigrantami, język zebrzań organizacyjnych, język wewnętrzny: modlitwy, spowiedzi, przekleństwa; stopień umiejętności czytania i mówienia po polsku (obliczenie wskaźników jw.);

l) znajomość języka francuskiego, określenie stopnia znajomości tego języka przez samego emigranta, znajomość języka francuskiego i stopień przyswojenia w zależności od wieku, płci, wykształcenia i okresu przebywania na emigracji, umiejętność czytania i mówienia po francusku — okres i sposób nauki, wielkość skupiska a stopień używania języka polskiego (wskaźniki jw.);

ł) kontakty z rodziną w kraju; liczba osób posiadających rodzinę w kraju, liczba rodzin utrzymujących korespondencję z rodziną w kraju, liczba rodzin udzielająca pomocy rodzinie w Polsce i motywy tej pomocy, odwiedziny kraju pochodzenia: w formie zorganizowanej, prywatne; sposób wykorzystania pobytu w Polsce (zwiedzanie kraju, odwiedziny miejsca poprzedniego zamieszkania, urodzenia, odwiedziny rodziny), częstotliwość odwiedzin i ewentualne przyczyny małego kontaktu z krajem;

m) czas wolny i jego wykorzystanie w rodzinie: deklarowana ilość czasu wolnego, sposób jego wykorzystania, częstotliwość korzystania z poszczególnych form; kierunki zainteresowań; deklarowane potrzeby w zakresie kultury czytelnictwo prasy: miejscowe dzienniki, polskie, francuskie, istnienie nawyku codziennego czytania prasy, preferowana prasa: polska, polska wydawana na emigracji, francuska, stosunek do podawanych informacji o Polsce; czytelnictwo książek: książki w języku polskim, prywatne księgozbiory, analiza punktów bibliotecznych osiedla (liczba czytelników, kategorie społeczne czytelników, księgozbiór), prywatne księgozbiory (ilość i rodzaj posiadanych książek polskich ewentualnie w tłumaczeniach na język francuski); słuchanie audycji radiowych: liczba posiadanych odbiorników, kontakt z radiem polskim, rodzaj najczęściej słuchanych audycji; film i telewizja; zajmowanie się rodzimą twórczością folklorystyczną: muzyczną, malarską, rzeźbiarską, pisarską, udział w polonijnych zespołach artystycznych, motywy wstępowania do zespołu, ich repertuar; wykorzystywanie czasu wolnego w działalności organizacyjnej i politycznej; kontakty towarzyskie, formy spotkań, sąsiedztwo i ocena sąsiedzka.

Powyższy katalog nie obejmuje oczywiście wszystkich problemów związanych z badaniem modelu kulturowego rodziny polonijnej, sygnalizuje zaledwie niektóre z nich i w indywidualnym postępowaniu badaw-

czym wymaga szczegółowszych uzupełnień i rozwinięcia; stanowić może jedynie punkt wyjścia dla dalszych rozważań.

Na zakończenie kilka uwag dotyczących realizacji badań. Zdajemy sobie sprawę, że najlepszą formą — gwarantującą uzyskanie materiałów najbardziej adekwatnych do badanej rzeczywistości, lecz nie zawsze możliwą, są badania przeprowadzane bezpośrednio w terenie. Niemniej wy-daje się, że pewne wycinki problematyki kultury Polonii mogą być z powodzeniem rozwiązywane na miejscu, w kraju. W tym przypadku wy-stępuje konieczność wykorzystywania różnorodnych źródeł, niekiedy z tzw. drugiej ręki i starannej ich weryfikacji. Pierwszą kategorię źródeł stanowiłyby opracowania naukowe poświęcone zagadnieniom emigracji i kultury Polonii we Francji; następnie materiały zamieszczone w prasie krajowej, polonijnej, kraju osiedlenia; materiały ikonograficzne; prace dyplomowe pisane przez studentów polskiego pochodzenia; materiały uży-skane drogą wywiadów na podstawie kwestionariusza badań z przedsta-wicielami organizacji polonijnych i członkami rodzin polskiego pochodze-nia przebywającymi czasowo na terenie kraju; obserwacja uczestnicząca oraz wywiady przeprowadzane podczas szkół letnich kultury i języka polskiego, polonijnych festiwali artystycznych, kursów językowych, ple-nerów dla artystów polskiego pochodzenia, kursów dla instruktorów po-lonijnych zespołów folklorystycznych, muzycznych, śpiewaczych itp.; wy-wiady z reemigrantami. Powodzenie samych badań, aczkolwiek stosunko-wo trudnych, zależy od indywidualnych predyspozycji badacza, jak rów-nież jego przygotowania merytorycznego i zastosowania właściwych na-rzędzi badawczych.